

İstanbul Tarihi Yarımada: Morfogenetik Yapısı ve Değişim Süreci

Ayşe Sema KUBAT

II. Türkiye Kentsel Morfoloji Sempozyum Yürütücüsü
İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Şehir ve Bölge Planlama Bölümü,
kubat@itu.edu.tr

Özet: İki kıtanın birleştiği noktada yer alan coğrafik konumu, üç büyük imparatorluğa başkent oluşunun özgünleştirdiği tarihsel yapısı ve farklı dinlerin, kültürlerin yansımaları ile biçimlenen genetik yapısı ile İstanbul’un morfolojik yapılanma sürecinin anlatıldığı bu çalışma’nın; kentin biçimini, bileşenlerini ve tarihsel katmanlarını sosyo-kültürel değişimlere, politik ve ekonomik girdilerden yola çıkarak inceleyen bir bilim dalı olan “kent morfolojisi”ne katkı sağlayacağına inanılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, kent tarihi, kent morfolojisi, kent bileşenleri

Giriş

Toplumlar içinde yaşadıkları kentlerin mekanlarını, sosyo-kültürel yapıları, ihtiyaçları, politik düzenlerine göre biçimlendirirler. Bu biçimlenme süreci, tamamen yepyeni bir yaşam mekanı yaratarak oluşabileceği gibi, bir önceki toplumların bıraktığı izleri takip ederek oluşabilir. İstanbul’da, bir çok kültürün farklı tarihsel dönemlerde olsa bile, fiziksel ve sosyal mozaiklerini aynı mekan üzerinde oluşturduklarını izlenmektedir ki bu mozaığın en belli başlı yansımalarının mekanın morfolojik yapısını biçimlendirdiği gözlenmektedir. Ulaşım ağı, yapı adaları, açık ve kapalı mekanları, kent ögeleri, anıtsal yapıları, kentin diğer donanımları, sürekli dönüşüm gösteren şehrin morfolojik sürecinin en seçkin bileşenleri olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Bu açıdan bakıldığında İstanbul’un tarihi yarımadasının benzersiz özgün bir mozaığa sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Şehir Mekanının kültürel özellikleri, tarih öncesi dönemlerden günümüze kadar değişen kent bileşenlerinin bir yansımasıdır. Öncelikle, batısında yer alan surları ve diğer üç tarafı su ile çevrili olan İstanbul’un tarihi yarımadasının, iki kıta arasında yer alan coğrafik konumundan ve denize doğru büyük bir eğim ile yaklaşan ve doğal bir kaç limanı ile ticaret için çok uygun olan stratejik konumundan söz etmek gerekir. Tüm tarihsel dönemlerde, Marmara ve Karadenizde ancak İstanbul boğazından geçilerek yapılması mümkün olan ticaret işlevleri, kentin ekonomik potansiyeli hakkında önemli bir ipucu vermektedir.

Bu çalışmada; çeşitli imgelerle örülmüş olan İstanbul’un dokusunu ve tarihsel katmanlarını, yani morfogenetik yapısını etkileyen kültürlerin, şehri nasıl biçimlendirdiklerini araştırmak ve “Polis” olarak adlandırılan tipik bir Yunan şehriden, bir Osmanlı başkentine ve bugünün İstanbul’una dönüşümün hikayesi anlatılmak istenmektedir. İstanbul’un; kendi kendini yöneten, özerk, bağımsız, klasik dönemlerin “Polis” adlı kent yapısından bir İslam başkentine dönüş hikayesini, çeşitli imgeler ile örülmüş kent dokusu ve tarihsel katmanlarını, kültürel farklılaşmaları, ana öğelerinin değişimini morfolojik açıdan ele alarak, anlatmak mümkün olacaktır. “İstanbul, İslam tarihinde, Hristiyan kültürü ve

Avrupa politikası ile bu denli iç içe geçmiş ve bunu morfogenetik yapısına yansıtmiş çok az sayıda kentten biridir” (Kuban, 1996).

Çalışmada, morfolojik dönemler ve kent bileşenleri; eski haritalardan ve dökümanlardan yararlanarak hazırlanmış, Yunan, Roma, Osmanlı, ve Cumhuriyet dönemleri olmak üzere dört ayrı dönemde incelenmiştir. Morfogenetik yapıdaki dönüşümler, kültürel yapıya yansımalar, haritalama tekniklerinin yardımı ile, kenti biçimlendiren bileşenlerin analizleri karşılaştırmalı olarak tespit edilmiş ve kentin morfolojik yapısını etkileyen unsurlar tartışılmıştır. II. Kentsel Morfoloji Kongresi’nin açılış konuşması’nda yapılan sunum kapsamında geliştirilen çalışmada, Coğrafi Bilgi Sistemlerinden ve kentsel morfoloji bilim dalı’nın önemli bir veri tabanını oluşturan Tarihi Coğrafi Bilgi Sistemi’nden (HGIS-Historical GIS) yararlanılmıştır.

Çalışmanın bulgularına göre; İstanbul’un tarihi yarımadasını oluşturan kent bileşenlerinin, %16’sı her dönemde varlığını korumuş olsa da, %68’i bugüne kadar gelememiş ve geri kalan yüzdesi ise farklı işlevlere dönüşerek, varlıklarını korumuş yapılardan oluştuğu tespit edilmiştir.

İstanbul’un Karakteristik Yapısı: Sosyal ve Psikolojik Genetiği

İstanbul bir çok farklı uygarlıkların işgali sonucunda, üst üste gelen farklı katmanların ve değişik kent dokularının kolajı ile çok özgün bir karakter yansıtmaktadır. Burada İstanbul’un karakteristik yapısı, özgün dokusu, tarihsel katmanları, sosyal ve psikolojik katmanlarını da ele alarak en baştan incelemek gerektiğine inanıyorum.

1. **KENTİN KONUMU:** İstanbul’un tarihi yarımadası, Asya ve Avrupa kıtaları arasında üç tarafı su ile çevrili bir yarımada olarak, kent’in ilk çekirdeğini oluşturmaktadır. Denize doğru büyük bir eğim ile yaklaşan, doğal ve ticaret için uyumlu Limanları ile kentin ekonomisine avantaj sağlamaktadırlar (Şekil 1, A).
2. **TOPOĞRAFYA ve MANZARA NOKTALARI:** İstanbul’un topoğrafyası, bir çok noktasından Haliç ve Boğaza inanılmaz manzaralar ve görsel bir zenginlik sunmaktadır. Kentin içinde, tepelerde, yükseltilerde, gizlenmiş sürpriz mekanlar ve manzara noktaları gizemini korumaktadır.
3. **SU ELEMANLARI:** Tarihi yarımada’nın üç tarafı deniz ile çevrili olmasından dolayı, “SU”, bir ulaşım güzergahı olarak ve doğal bir kaynak olarak, erken kentin biçimlenmesinde her zaman önemli bir öge oluşturmuştur. Belgrad ormanlarından getirilen “su” sarnıçlarda (rezervuarlarda) depolanmış, Su kemerleri (Akvadükler) ve sarnıçlar, kurak kente taze su taşımaya yaramıştır (Şekil 1, B ve C).
4. **KENT’in DUVARLARI:** Kent Sur’ları sadece yarımadanın batısında yer almaktadır. Tarihsel dönemlerde, Marmara denizi ve Karadeniz’e geçişlerin, ancak boğazın olduğu stratejik alandan mümkün olması ticaretin, kontrol altında tutulmasını sağlamıştır.
5. **İLK KENT:** Yunan kenti’nin, sömürgeleşme’nin tipik bir örneği olarak, daha sonra “Akropol”ün yer alacağı noktada, yarımadanın en uç noktasında kurulduğu tespit edilmiştir (Şekil 1, A).
6. **HİYERARŞİK DÜZEN VE KAMUSAL ALAN:** Yunan kentini oluşturan iki önemli bileşenden söz edebiliriz. Bunlardan birincisi, kentin beyni kabul edebileceğimiz ve dinin ve yönetimin merkezi olarak kentin en yüksek noktasında konumlandırılan “Akropol”

alanı ile diğeri, kentin kalbi olarak niteliyeceğimiz sadece pazar / ticaret alanı değil aynı zamanda kent bireylerinin toplanma alanı olan “Agora”sı gösterebiliriz. Ayrıca, Klasik dönemde bir plan dahilinde oluşmuş kamusal alanları katı (rigid) bir düzen ile birbirine bağlanmıştır ve bu da Yunan kentinin önemli bir özelliği olarak dikkati çekmektedir.

Konstantin, Roma imparatorluğu’nun başkentini bu kente taşıyarak, Konstantinopolis’i zenginleştirmek için bir program başlatmıştır. Roma’nın bir benzeri olarak, yedi tepe üzerine kurulan kent’de, en büyük kamu alanı olan Hippodrom, daha sonraki dönemlerde genişletilerek, İmparatorluk sarayına bağlanmıştır. Konstantin ve daha sonra Justinian bu alan içine bir tanesi de Ayasofya olmak üzere, kiliseler inşa etmişlerdir. Bu yapılar, kentin ikibin yıllık dokusunun biçimlenmesinde önemli rol oynamışlardır (Şekil 1 B ve C).

7. **İSLAM KENTİ:** Osmanlı kenti biçimlenirken, Konstantinopolis’in daha önceki formal yapısı kırılmıştır. Mahremiyet olgusu ile biçimlenmiş özel alanları, Osmanlı’nın organik sokakları ile bağlantılandırılarak, farklı bir kültürün kent üzerinde etkin olmaya ve kentin yeni bir kimliğe bürünmeye başladığını göstermektedir (Şekil 1, D).

Tipik bir Yunan kentinden bir İslam kentine dönüşüm aslında İstanbul’u ilginç kılan en önemli özellik sayılabilir. Madina denilen Arap kentine tam olarak dönüşme de İstanbul’un, zaman içinde bir Yunan kenti ile tam bir tezat yaşatan öğelere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Roma ve Bizans dönemlerinin katı planlama ilkeleri, Konstantiniyye’ye dönüşümde, kendini organik yapılanmaya, daha serbest bir düzene bırakmıştır. İslamın mahremiyet olgusu; üzeri örtülü dar ve çıkmaz sokakların yarattığı ilginç arazi mülkiyet anlayışına ve dönüşümüne neden olarak, şehir mekanını biçimlendirmiştir.

İslamiyetin gelişi ile birlikte yaşam tarzı ve mekan kullanımı değişmiş, Bizans döneminin açık pazar alanlarının yerini üstü örtülü çarşılar almıştır. Osmanlılar, Agora veya Forumların kamusal mekanını, “boş bir alan” olarak nitelendirerek, üstüne cami ve avlusu ve külliyesi inşa edilmişlerdir. İslam’da, camilerin avluları, ibadet işlevlerinin yanısıra, toplanma ve değişim (bilgi ve mal alışverişi) işlevlerine hizmet etmektedirler. Düzen ve belirginlik yerini mahremiyetin sebep olduğu karmaşık ama özgün bir düzenlemeye bırakmıştır.

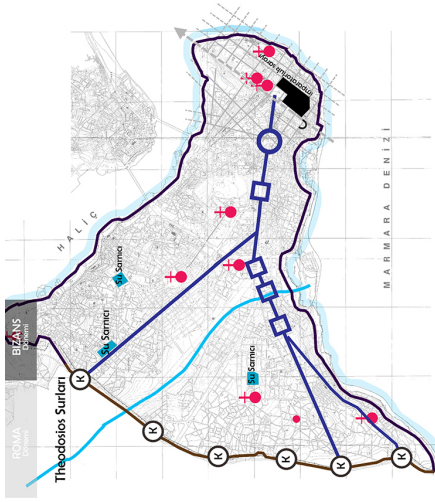
8. **HÜCRESEL BÜYÜME:** 1453’te fetihten sonra, Fatih Sultan Mehmet yepyeni bir yeniden yapılandırma programına başladığında klise olan Ayasofya’yı korumuş ve camiye dönüştürmüştür ve böylece dini inanca ve ibadete gösterdiğini saygıyı kanıtlamış olmuştur. Yeni bir kültür anlayışı ile biçimlenmekte olan Konstantiniyye’de, Ayasofya gibi dönüştürülen veya yeni inşa edilerek toplumsal yaşamın odağı kabul edilen camiler, etraflarında gelişen mahalleri oluşturmuşlardır ve gelişen mahallelerdeki sokakların dokusu da bu hücreli büyümeyle bağlı olarak gelişim göstermişlerdir (Şekil 1, D).

9. **ORGANİK KENT DOKUSU’NUN İÇİNE YERLEŞTİRİLEN KAMUSAL ALANLAR:** Geç Osmanlı dönemine gelindiğinde, kendilerini tüm ulusun ve İmparatorluğun gücünü temsil ettiğine inanan ve batı kültüründen etkilenen Osmanlı sultanları, kenti bambaşka bir yaklaşım ile şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla,

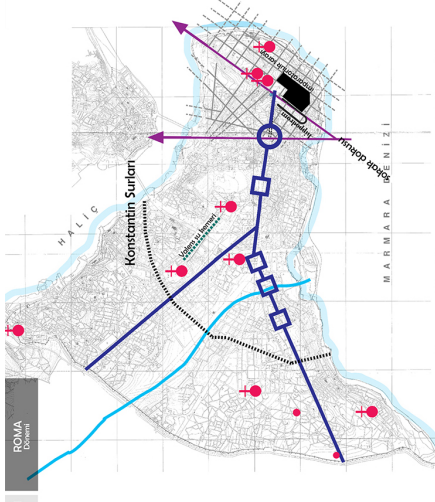

Konstantiniyye’ye şekil vermek üzere davet edilen Fransız kent plancıları, kente batı imajı vermeye çalışırken, Osmanlı’nın çıkmaz sokakları ve kamu alanları, yangınların da yarattığı fırsatlardan yararlanarak tamamen değişmekte olduğu görülmektedir. Bu dönemde, hızla artan nüfusa bir çözüm aramak üzere getirilen ulaşım stratejileri doğrultusunda, organik sokak dokusu ortogonal bir yapıya dönüştürülerek, yeni yolların ve kamu alanlarının oluşumuna neden olunmuştur (Şekil 1, E ve F).

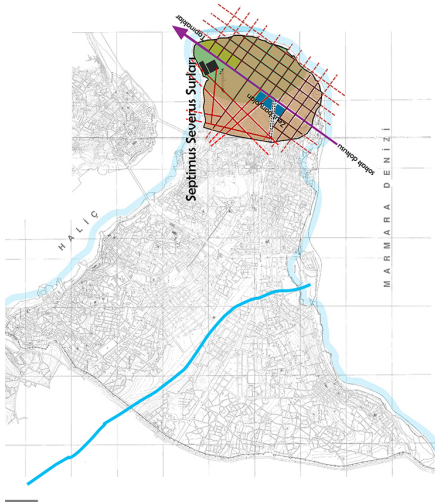
10. **YENİ BİR KİMLİK:** Cumhuriyet döneminde, yol ağlarının biçimlendirdiği global bir kent olma yolundaki İstanbul’un, ülkenin başkent işlevinin Ankara’ya taşınması nedeni ile, arazi kullanım stratejilerinde ve özellikle, iş ve ekonomi merkezlerinde değişimler görülmektedir. Boğaz köprülerini izlercesine, Merkezi İş Alanı işlevleri Kuzeye Maslak aksına doğru kaymaya başlayınca, geçmişe bir özlem ve bir nostalji duygusu yaratılarak, sessiz kalan tarihi kente, Orhan Pamuk’un deyimi ile adeta bir “hüzün” çökmüştür. Bu dönemde kentin en eski dokusu korunmuş ve arkeolojik park olarak ilan edilmiştir (Şekil 1, E ve F).
11. **MEGA KENT:** Modern dönemde ise mega kente dönüşmekte olan İstanbul’un ölçeğinde bir patlama yaşanmakta ve getirilen “iddialı dev projeler”in, İstanbul’un görkemli tarihi geçmişine adeta meydan okudukları görülmektedir.
12. **ÇOK KATMANLI KENT (PALIMPSEST CITY-PARŞÖMEN KENT):** Bugünün İstanbul’u bu katmanlardan sadece bir tanesi değildir ama bunların karışımıdır. Geçmişten kalan muhteşem mirasa rağmen, tarihi göz ardı eden projelerle İstanbul’un çehresi hızla değişmekte ve kent hızla yeni bir kimlik arayışına girmektedir, ve kent’in dokusuna bir başka katman daha ilave edilmeye devam etmektedir.

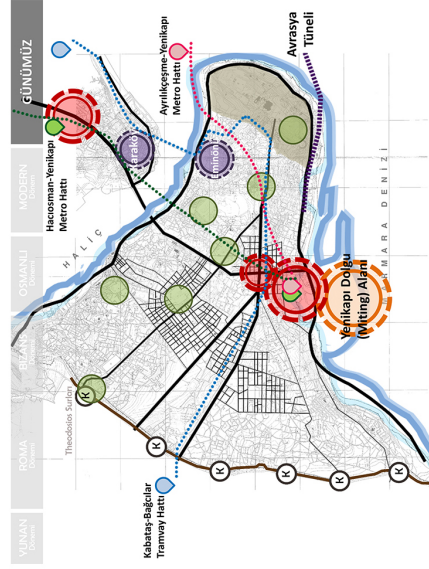
A) Bizantion Yunan Kenti (Polis)

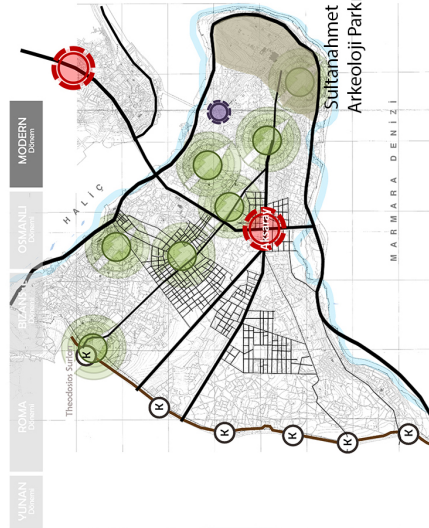
B) Konstantinopolis (Roma Dönemi Kenti)

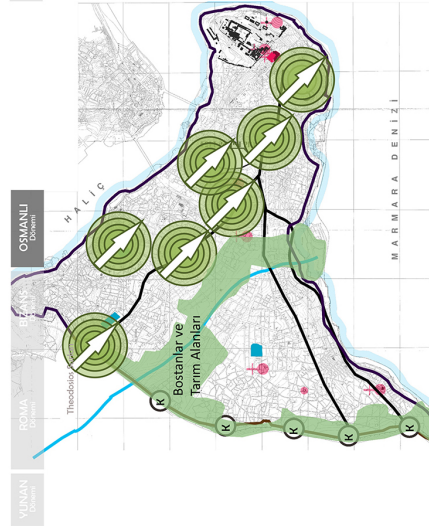
C) Konstantinopolis (Bizans Dönemi Kenti)

D) Konstantiniye (Osmanlı Kenti)

E) Modern Dönem (Cumhuriyet Dönemi)

F) Günümüzde Tarihi Yarımada

Şekil 1. İstanbul'un katmanları ve genetik yapısı.

Tarihi Geçişler Arasında Bizans’tan İstanbul’a Dönüşüm Süreci

Bizans’tan İstanbul’a: (2700 yıl önce) Byzantium bugünkü İstanbul ile karşılaştırıldığında, oldukça küçük bir alan ile sınırlıdır (Şekil 1, A). Bugün, Topkapı sarayında sergilenen duvar kalıntıları ve heykeller ile geçmiş dönemlerden bazı izlere rastlasakta, mabetlerin ve idari yapıların listelerinin dışında dökümanlara ve şehrin biçimini tanımlayan bulgulara maalesef ulaşamıyoruz.

Konstantinopolis’ten İstanbul’a: (1700 yıl öncesi) Konstantinopolis’in ana Aksı olan Mese, varlığını halen Osmanlı’nın Divan Yolu ve bugünün Ordu caddesi olarak korumaktadır. Orta yol anlamına gelen “Mese” caddenin merkezi olma özelliğini ifade etmektedir. Alışverişe olanak veren kolonatl dükkânları ile, döneminin “Mese Caddesi”nin, ekonomik ve sosyal işlevlerin odağı konumunda olan en canlı mekanlarından biri olduğu bilinmektedir.

Konstantiniyye’den İstanbul’a: (560 yıl öncesi) Fatih Sultan Mehmet, aynı Konstantin gibi, 1453 yılında İstanbul’u fethetmek üzere hareket ettiğinde, bir bina programı girişiminde bulunmuştu. Ayasofya klisesini camiye çevirmek girişimi, bir önceki toplumun dini inanışlara bir saygı veya tolerans göstermek amacı ile yaptığı ilk ve önemli bir eylemdir. “Kliserler veya tapınaklar, camilere dönüştürüldüğü gibi, minare ve benzeri litürjik öğelerin eklenerek bir İslam simgesine dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu da cami de işlevsel niteliğinin yani bir ibadet mekanı olma özelliğinin temel olduğu gösterilmiştir”. (Kuban D. 1996) Şehrin toplumsal yaşamının odağı olan “Camiler”in dışında kalan şehir dokusu bu odağın etrafında biçimlenirken, bir çok hücreden oluşan komşuluk ünitelerinin de oluşmasını sağlamaktadırlar. Yol dokusu, bir odağın etrafındaki kabuk gibi yerleşmeyi saran alanda bir düzene bağlı olmaksızın biçimlenmiştir. Kentin toplumsal açıdan tanımlanan biriminin mahalle, merkezinin de cami olması İslam kentlerinin ortak özelliklerinden biridir ki bu özellik, Roma geçmişi olan İstanbul’a da yansıtılmaya çalışılmıştır. (Şekil 1.D)

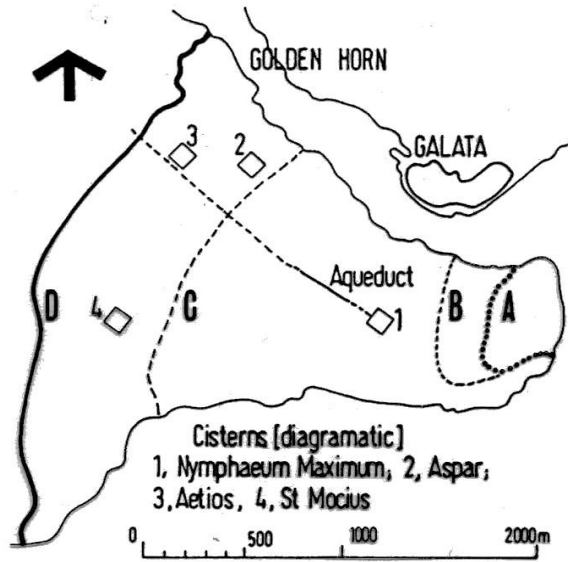
Geç Osmanlı döneminde, dışarıdan gelen baskılar ile, Osmanlı Sultanları, kentin rolünün (görevinin) ulusun ve imparatorluğun gelişmesi için bir model olması yönünde ki düşüncelerini yeniden gözden geçirmek istemişlerdir. İlham almak için batı kültürlerinden esinlenen Osmanlı sultanları, Fransız plancıların görüşlerine, İstanbul’a batı imajını kazandırmak ve şehre yeni bir imaj ve vizyon kazandırmak üzere, başvurmuşlardır. Osmanlı’nın planlama kuralları doğrultusunda çıkmaz sokak dokusu ile silinmiş olan klasik dönemlerin sokak dokusu ve kamu meydanlarını yeniden kazanmak için, yangınların sağladığı stratejik avantajlardan da yararlanarak, bir çok yerleşim ünitesi, ortogonal çizgilerle yeniden çizilmiştir. Bu dönemde, hızla artmakta olan nüfusa ve yeni ulaşım teknolojileri ile başa çıkmak üzere, yeni kamusal mekanlar ve yol dokusu oluşturulmuştur.

Tarihi Çekirdek: İlk yerleşimlerin oluşmasından bugüne kadar olan süreçte Sarayburnu (Seraglio) her zaman kutsal alan olarak varlığını korumuştur. Yunan ve Bizans dönemlerinde, tarihi yarımada’nın kuzey burnunda “Akropol” yer almıştır. Güney kısmında, iç şehir surlarının dış kısmında, görkemli cüssesi ile Ayasofya (Hagia Sophia) kilisesi inşa edilmiştir. Aynı mevkide, bugünün Sultan Ahmet Camii ve meydanının bulunduğu yerde, Büyük Saray ve Hipodrom yer almaktaydı. Osmanlı’nı fethinden sonra, Akropol’ün yerini, tüm sultanların ana saray binası olan Topkapı Sarayı almıştır. Bizans’ın Hippodromu ve Büyük Saray binası, erken Osmanlı döneminde büyük zarar görmüştür ve Büyük Saray’ın yerine Sultan Ahmet camii inşa edilmiştir. Ancak Osmanlı döneminde yine meydan olarak kullanılan Hippodrom’un kalıntıları’nın korunduğu bilinmektedir.

Forum Konstantin: Eski surların dışında ve dairesel bir biçimi olan Forum Konstantin’in doğu ve batı da olmak üzere iki anıtsal kapısı vardır. Forum Konstantin’in tam ortasına yerleştirilmiş olan ve hala varlığını koruyan Konstantin sütunu, bugün Çemberlitaş olarak bilinmektedir.

Su kemerleri (Akvedükler): Büyük Konstantin tarafından inşa edilen Valens Su Kemerleri (Aqueduct Valens), Forum Theodosius yakınlarında (bugün, Fatih Saraçhane’de, İstanbul Üniversitesi ve Fatih Camii’nin konumlandığı tepelerin arasında kalan vadinin üzerinde) yeralan büyük su deposu (rezervuar) içinde son bulur. (Şekil 2). Orijinal uzunluğunu 50 metre daha kısa olan su kemerleri bugün 921 metre uzunluğundadır ve günümüzde bu kemerlerin altından Atatürk Bulvarı geçmektedir.

Şekil 2. Su kemerleri ve farklı dönemlerdeki kent surları (Kaynak: A. Sema Kubat arşivi).

Tarih Sürecinde Kentsel Yapının Değişen Ögeleri

Stratejik olarak, dünyanın en kırılğan (volatile) deprem kuşağı üzerinde yer almış olması’na rağmen, uzun ve zengin tarihi mirası ile batı ve doğu kültürlerinin her ikisinden de esinlenmiş olması yönleri ile İstanbul, tarih boyunca dünyanın en görkemli kentlerinden biri olmuştur. Dünya tarihinin iki farklı dininin temsil edildiği üç güçlü imparatorluklarına başkent olan İstanbul, kendisini yapılandıran bu kültürlerin sahnelendiği özgün bir kent olması önemli bir başka özelliğidir.

İstanbul, Avrupa ve Asya kıtaları arasında yer alan dünyadaki tek kent olmasının yanı sıra, tarihi boyunca Roma, Bizans ve Osmanlı olmak üzere üç büyük imparatorluğa başkent olmuştur. Ard arda gelen 27 yüzyıl boyunca, Roma Bizans ve Türklerden oluşan, üç büyük uygarlık; saraylar, stadyumlar, hamamlar, yollar, dini eserlerden oluşan yapılar inşa etmişlerdir. Her yeni dönemin kuruluşunda, yerlebir edilmiş olan kent, yeni gelen nesil tarafından eskinin üzerine inşa edilen yeni yapılar ile ve inşa ettikleri toplumları yansıtan yeni katmanlar ile yeniden yapılandırılmıştır. Böylece kentin kendine özgün

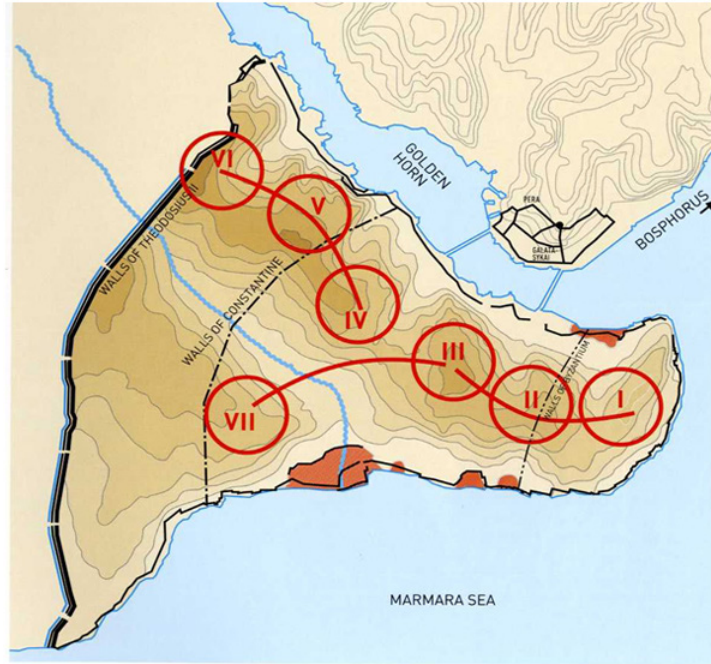

mozayı, farklı dönemlerin önceden kalan kalıntıları, yaşayan mirasları ve kültürleri ile her defasında yeniden oluşturulmuştur.

Tarihi İstanbul’un yakın çevresinde, insanoğlunun ilk izleri 300.000 yıl öncesine ve Yarımburgaz mağaralarına kadar uzanır. MÖ 685-680 yıllarında Megaronlar, Megara (Yunan), bugün İstanbul’un Kalkedon denilen şehrini oluşturdu. Marmara bölgesinin morfolojik yapılanması 18 000 yıl öncesine, ancak bugünkü oluşum 3000 yıl öncesine dayanmaktadır.

Yunan Dönemi:

İlk yerleşimler, Yunan Sömürgeleşme (Kolonizasyon) akımının (MÖ 750-550) bir yansıması olarak, “Byzantion” adlı Yunan balıkçı kasabasının, bugünkü tarihi yarımada’nın en uç noktasında kurulması ile başlamıştır (MÖ 667). Byzantion, tarihi yarımada da ilk yerleşmenin başladığı ilk çekirdek bölgedir ve kent, daha sonraları batıya doğru gelişme göstermiştir. Bu süreklilik bölgenin topoğrafyası ile de ilişkili olarak, kentin diğer tepelerine doğru oluşmuştur. Byzantion’un kurulduğu ilk tepe, (Şekil 3) stratejik olarak, tarihi yarımada’nın en önemli bölgesidir, Marmara denizinin, İstanbul Boğazının ve Haliç’in tam kesişme noktasında yer almaktadır.

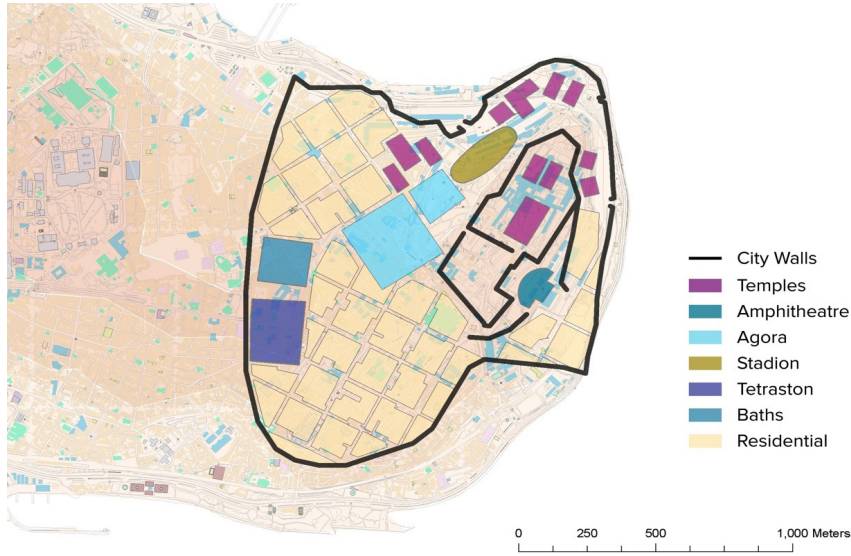

Şekil 3. İstanbul’un yedi tepesi; I) Topkapı Sarayı, Ayasofya müzesi, II) Çemberli taş, Nuruosmaniye camii, III)Theodosios Forumu, Beyazıt camii, İstanbul üniversitesi ve Süleymaniye camii, IV) Fatih Camii, V) Fener Rum Patrikhanesi, Yavuz Sultan Camii, VI) Edirnekapi, Tekfur Sarayı; Mihrimah Sultan Camii VII) Samatya, Çapa, Cerrahpaşa semtleri.

Byzantion, “Polis” olarak adlandırılan, tipik bir sömürge-ticaret kenti özelliklerini taşımaktaydı; Polis bir klasik dönem kenti olarak; özerk, kendini yönetebilen, “kamu yararı” ilkesini benimseyen bir yaklaşım sergiliyordu. İki önemli dayanak noktası olan Akropolis

(ibadet yeri, hazinenin korunduğu yer) ve agora (toplama ve ticaret alanı) ve diğer kent elemanları, son derece düzenli ve geniş yol şebekeleri ile birbirine bağlanmışlardı. Tarihi Byzantion’un önemli yapıları (Şekil 4): Şehrin çekirdek bölgesi (bugün Topkapı Sarayı ve Hagia Sophia-Ayasofya camisinin yer aldığı surlar ile çevrili olan birinci tepenin yer aldığı alan), Akropol (bugün Topkapı sarayının yer aldığı alan), Agora, Amfityatro, Mabetler, Stadyum (spor alanı) Tetrastoon (tiyatro ve hamam), Hamamlar, Konut alanları, olarak belirtilebilir.

Şekil 4. Byzantion Kent Bileşenleri; Şehir Surları, Akropol (ibadet Alanı/Kutsal Alan), Agora (Pazar Alanı, Amfityatro, Tapınaklar, Stadion (Spor Alanı), Tetrastoon (Tiyatro ve Hamamı), Hamamlar, Konut Alanları (Izgara Doku) (Kaynak: Kubat., Kürkçüoğlu, 2014).

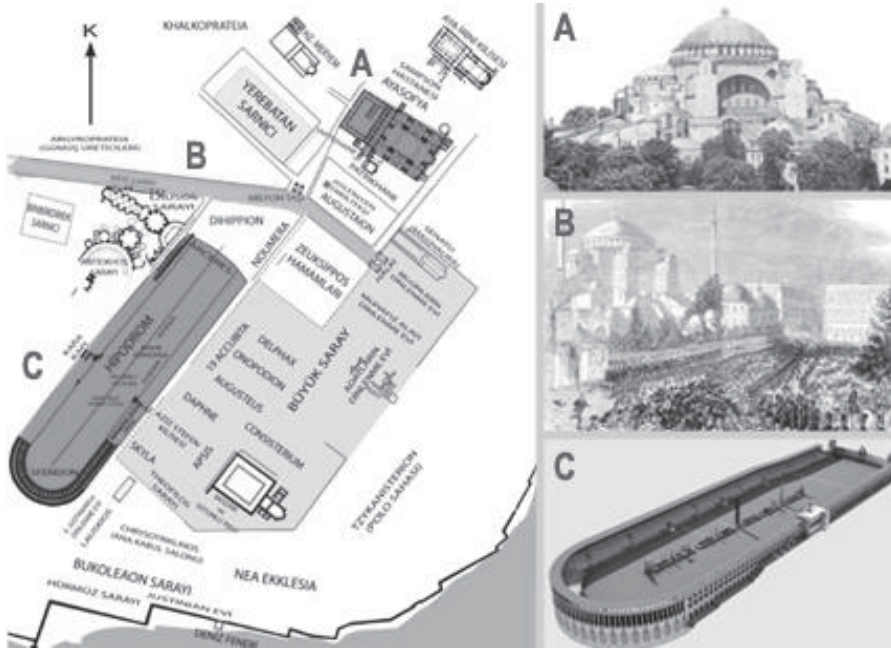
Roma Dönemi: (Bizanstan Konstantinopolis’e geçiş dönemi)

Burada Roma döneminin İstanbul’unda, imparatorların yükselişleri veya itibarlarını kaybetmeleri, bir şekilde kentin stürüktürünü ve morfolojisini bir şekilde etkilemektedir. Roma döneminin sonunda Konstantinopolis, Yunan sömürge kentinden beş defa daha büyümüş ve büyüme, çeşitli tarihlerde inşa edilen kent surları ile kontrol altına alınmıştır (Şekil 5). Kentin ana arteri olan Mese caddesi ve tarihi bölgeleri dış çeperlerine bağlayan ve her bir imparatorunun gücünün simgesi olan “forum”lar zinciri, Roma döneminin en önemli şehir elemanlarıdır (Şekil 5,6,7).

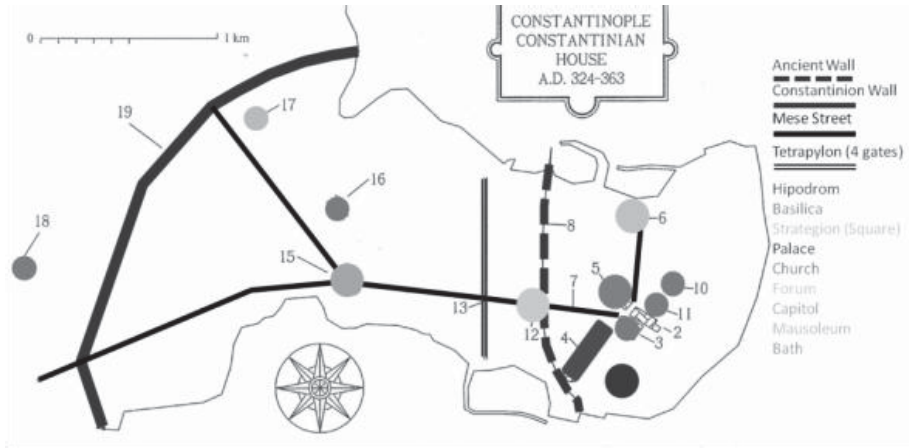

Şekil 5. Konstantinopolis, Forumlar zinciri. (Kaynak: Kuban, 1996).

Kiliseler, dinin gücünün ve kültür faktörünün önemli bir yansıması olarak, kent stürüktürünün yapılanmasında ön plana çıkmışlardır. Birçoğunun kimliği değişse de, bazılarının halen Roma döneminde de varlığını koruduğu görülmektedir (Şekil 6). Kentin gelişim yönü ve dinamiklerini belirleyen en önemli unsur topografya olmuştur. Tepeler yani topoğrafya, kenti biçimlendiren bileşenlerinin odağı olmuş, özellikle sembol binaların yer seçiminde etkili olmuştur. Böylece İstanbul’un daha güçlü ve özgün bir silüete kavuşması mümkün olmuştur.

Şekil 6. Dönemin 3 önemli kent ögesi: Ayasofya Klisesi, Mese Caddesi ve Hipodrom. (Kaynak: A. Sema Kubat arşivi).

Şekil 7. Kontantinopolis (MS 324-363) ana kent bileşenleri: (I) Akropol, (II) Yenilenen şehir surları, (III) Nekropolis, (IV) Mese caddesi, (V) Golden Gate (törenler için), (VI) Constantinus Forum, (VII) Büyük Saray, (VIII) Hippodrom and Obeliskler, (IX) Hamamlar, (X) Su Kemerleri, (XI) Kiliseler. (Kubat & Kürkçüoğlu, 2014).

IV. ve V. yüzyıllarda imparatorlar, şehir merkezine daha fazla önem vermiş ve yeni forumlar inşa etmişlerdir. V. Yüzyılda şehir surları Theodosius II tarafından onarılmış ve yeni surlar inşa edilmiştir. Yeni surların inşa edilmesiyle şehir, eski mekân düzenine ek olarak yaklaşık 1.5 mil kadar batı yönünde genişlemiştir. Böylelikle kentin toplam alanı 6 km²'den 14 km²'ye ulaşmıştır. Bu dönemde, Liman ve depo alanları inşa edilmiştir, Kamusal alanlar restore edilmiş ve yenilenmiştir. Sokaklar, meydanlar ve forumlar; dikilitaş ve anıt heykeller kullanılarak zenginleştirilmiştir.

IX. yüzyıldan önce, şehrin güney kısmında yer alan liman yerle bir edilmiş ve ticari aktiviteler Mese Caddesi ve Haliç Bölgesi'ne transfer edilmiştir. XXII. yüzyıl başlarında Galata ve Haliç kuşatılmış, Büyük Saray ve Mese Caddesi yıkılmıştır. Kent dini bir merkez haline getirilmiş olsada tüm ihtişam ve gücünü kaybetmiştir. 14 yüzyıl'a geldiğinde, Konstantinopolis artık bir imparatorluk değildir.

Osmanlı Dönemi (Konstantiniyye) Bir Hristiyanlık kalesinden İslam'ın sembolüne dönüşümün süreci

KONSTANTİNİYYE:

1453 yılında Bizansın çöküşü sonrasında kent, Osmanlılar tarafından fethedilmiştir. Fetihden sonra, ilk yapılan Ayasofya Kilisesi'nin camiye dönüştürülmesi olmuştur ki bu da kültürün ve inancın toplumlar üzerindeki gücünü ve yansımaları göstermektedir. Bu aynı zamanda iki önemli dönemdeki büyük değişimin sembolüdür.

Fatih Sultan Mehmet, fetihden yeni çıkmış ve kötü durumda olan kenti yeniden canlandırmak için çalışmalara başlamıştır. Nüfusu hızla artmakta olan kenti yeni baştan inşa süreciyle birlikte ekonomiyi canlandırmayı ve güçlü bir imparatorluğun ilk temellerini atmayı hedeflemiştir (Şekil 10).

Osmanlı döneminde öne çıkarak, kenti biçimlenmesine etkili olan kent bileşenleri; I) Mahalleler, II) Camiler, III) Külliye, IV) Medrese, V) Saray (Sultanın ikametgahı),

VI) Han/Bedesten, VII) Hamalar, VIII) Çarşı/Pazar yerleri, IX) Liman ve Depo alanları, X) Su Kemerleri, XI) Ticaret Merkezleri (Kapalı çarşı Mısır Çarşısı), XII) Şehir Surları, oluşturmaktadır.

Geç Osmanlı Dönemi

Geç Osmanlı döneminde İmparatorlar, ulusun ve İmparatorluğun gücünü temsil ettiklerine inandıklarından batının güçlü kentlerinin plancılarından; ekonomik ve politik anlamda çöküşte olan Osmanlı'nın başkentine, yeniden görkem kazandırmak ve kenti Avrupa'nın modern bakış açısı ile yeniden planlamak amacı ile yararlanmak istemişlerdir. Fransız şehir plancıları, İstanbul'a batı imajı vermeye çalışırken, Osmanlı'nın özgün dokusu, çıkmaz sokakları ve kamu alanları, yangınların da yarattığı boş alanların hızla dönüştürülmesi ile tamamen değişmiştir. Ortogonal bir yapıya dönüşen kent dokusu yeni ulaşım stratejileri ve nüfus artışı yeni yollar ve kamu alanlarının oluşumuna neden olmuştur.

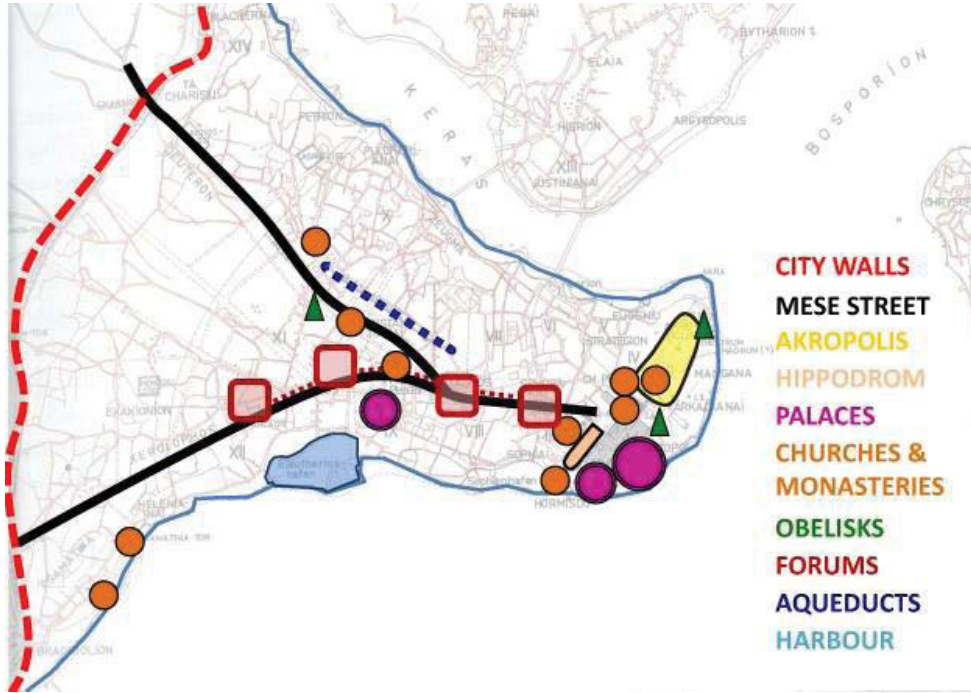
Modern İstanbul

İstanbul'un modern dönemi, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte gelen bir idari reform ve İstanbul'u “Uygarlığın Sembolü” haline getirme fikri ile başlamıştır. Bu dönemde, Ankara'nın başkent olması ve idari birimlerin İstanbul'dan taşınması ile kent'de, yeni ve küçük yeşil alanlar oluşturmak, sokak dokusunu iyileştirmek ve tramvay güzergâhını geliştirmek ve Taksim ve Beyazıt'ta olduğu gibi yeni kamusal alan düzenlemeler yapabilmek için çeşitli mekânsal uygulamalar getirilmiştir.

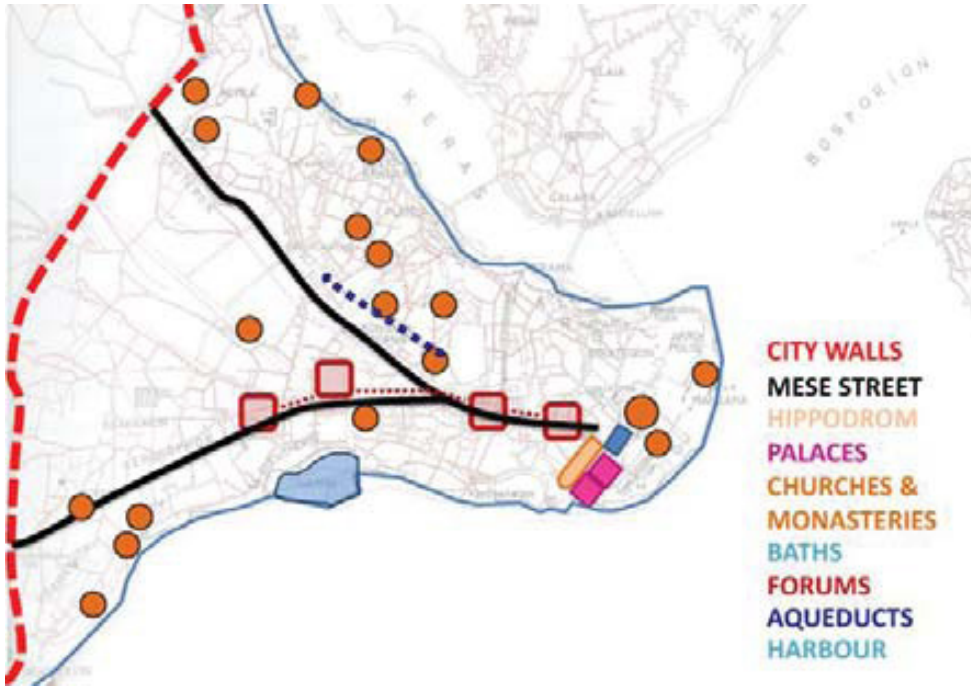
Kent strüktürünün kalitesini arttırmaya yönelik “Küçük Ölçekli Plan Önerileri”in yanısıra, Prost planını ile gelen ve morfolojik yapıyı etkileyen “Büyük Ölçekli Planlama Önerileri” de getirilmeye başlamıştır. Prost planının da hedefleri arasında gösterilen tarihi ve kültürel yapıları ön plana çıkaran, topoğrafya'ya uyumlu kent dokusu yaratarak mimari simge yapıları (nirengileri) korumak gibi ana ilkelerine rağmen, tarihi doku ve eski mahalle kurgusu korunamamıştır. Yeni yol güzergahlarının inşa edilişi veya genişletilmesi sürecinde bazı önemli tarihi binalar ve simge yapılar yıkılmıştır. Haliç bölgesine önerilen sanayi su kirliliğine yol açmış ve kıyı kesiminde bulunan tarihi yerleşimler bu nedenle yok edilmiştir (Şekil 11).

Menderes döneminde ise, yapılan planlar doğrultusunda, Prost Planı'nın revizyonu ile Tarihi Yarımada'ya yeni ve büyük ana yollar(bulvarlar) inşa edilmiştir; Endüstri alanlarının bir yansıması olarak, Haliç üstünde yer alan tepeler gecekondu alanlarına dönüşmüştür. Aksaray, Eyüp ve Eminönü Meydanları gibi yeni kamusal alanlar oluşturulmasının yanısıra bu uğurda çok sayıda tarihi anıtsal yapı ve nirengi unsuru yok edilmiş veya başka bir yere taşınmıştır, yaklaşık 7000 yapı yıkılmış veya hükümete tahsis edilmiştir.

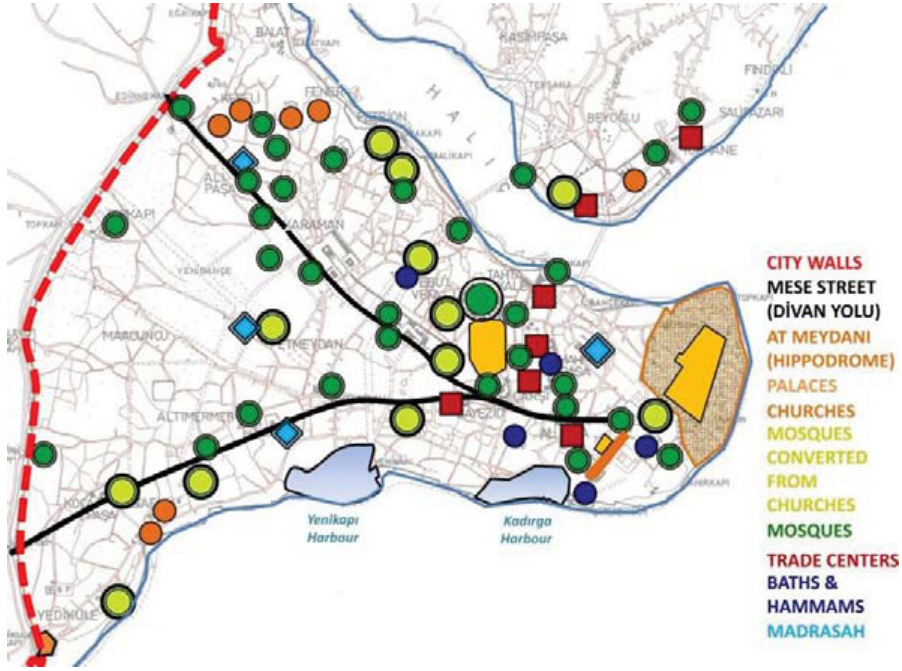
1970 yıllarından sonra; Boğaziçi'ne inşa edilen köprüler; (Boğaziçi Köprüsü-1973, Fatih Sultan Mehmet-1988, Yavuz Sultan Selim-2016), kentin gelişim sürecine yeni gelişim aksları yaratmışlardır. Merkezi İş Alanı (MİA), Tarihi Yarımada'dan Maslak yönüne doğru gelişmiştir. Son yıllara gelindiğinde artık İstanbul bir megapol'dür ancak, farklı kültür ve dönemlerin izlerini ve değişim evrelerini yaşayan İstanbul'un Tarihi Yarımada'sı, bu evrelerden sadece bir tanesi ile tanımlanamaz, tüm evrelerin karışımıdır.

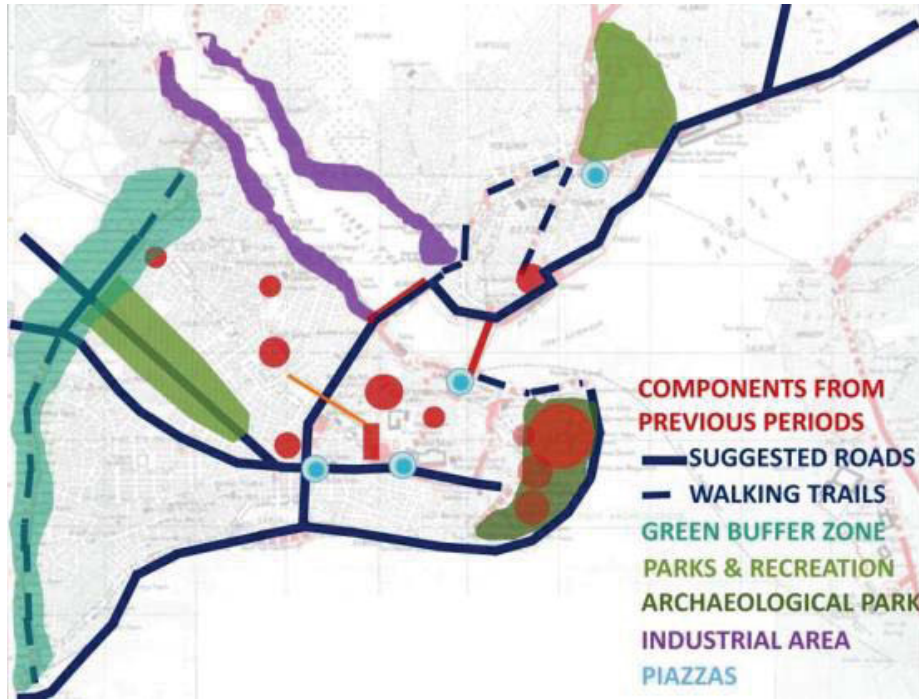
Şekil 8. Konstantinopolis; (4-7. YY) Kentin ana öğeleri (Şehir Surları, Mese caddesi, Akropol, Hipodrom, Saraylar, Klise ve Manastırlar, Sutunlar, Forum zinciri, Su kemeri, Liman) (Kubat & Kürkçüoğlu, 2014).

Şekil 9. Konstantinopolis (8. Ve 15. YY) kent öğeleri; Kentin Surları, Mese caddesi, Hipodrom, Saraylar, Klise ve Manastırlar, Hamamlar, Forumlar zinciri, Su Kemerleri (Aquaduk) ve Liman (Kubat & Kürkçüoğlu 2014).

Şekil 10. Konstantiniyye (15-16.yy) ana şehir bileşenleri Şehir surları, Divan Yolu (Mese Caddesi), At meydanı (Hipodrom), Saraylar, Kliseler, Kliseden dönüştürülen Camiler, Camiler, Pazarlar, Hamamlar, Medreseler (Kubat & Kürkçüoğlu, 2014).

Şekil 11. Henri Prost Planı (1937) öneriler ve yeni şehir formu bileşenleri Önceki dönemlerden kalan bileşenler; Önerilen Caddeler, Yaya Güzergahları, Yeşil Tampon Bölge, Park ve Rekreyasyon Alanları, Arkeolojik Park, Endüstriyel Alanlar, Meydanlar (Kubat & Kürkçüoğlu, 2014).

Sonuç

İlk yerleşimlerden beri, tüm tarihi dönemlerde, yarımada'nın kuzeydoğu bölgesi kutsal ve özel bir yer olarak varlığını sürdürmüştür.

Şehrin morfogenetik yapısı; kültürel değişimlerin bir yansıması olarak Roma İmparatorluğu ve Osmanlı imparatorluğu dönemlerinde farklılıklar göstermiştir. Roma imparatorluğu döneminde Mese caddesi ile yaratılan ana ticaret aksı; Hippodrome, Büyük Saray, Kiliseler gibi önemli dini yapıları ve Forumları birbirine bağlayan, düz ve diyagonal ve planlı caddeler olarak varlıklarını korumuşlardır. Osmanlı döneminde; eski Roma kentinin planlı kamu mekanları yerini, Cami'lerin ve külliyelerinin mimari düzenleri içinde yaratılmış olan “avlu”larına bir başka deyişle “kamusal mekanları”na bırakmıştır. Bir başka deyişle, artık Cami avluları, kentin ana düğüm noktalarını oluşturmaktadır. İslam hakimiyetinin söz konusu olduğu dönemlerde, eski Roma döneminin, diyagonal, düz caddeler ve geniş açık alanlardan oluşan yapısı ise, yerini organik bir yapılanmaya bırakmıştır. Dolayısıyla, şehrin bütüncül morfolojik yapısında da farklı dönemlerin ve kültürlerin etkisiyle köklü değişiklikler gerçekleşmiştir (doku özellikleri, belli odaklara yön arayışları, yol sistemleri, açık alan kullanımları gibi).

Tarihsel dönemler, kent bileşenleri açısından detaylı olarak incelendiğinde, her dönemin baskın olan ana öğelerinin'nin farklı özellikler gösterdiği görülmektedir;

Yunan döneminde, Şehir Surları, Akropol, Agora, ve mabetler ön plana çıkarken, şehrin büyümesi ve kültürel farklılıkların yansıması ile Roma Dönemi İstanbul'un'da; yeni şehir surları ilave edilmiş, forumlar bir birine bağlanarak zincir oluşturmuş, Hippodrom, Mese caddesi, su kemerleri (akvedükler), klise ve manastırlar etkin kent öğeleri olarak yerlerini almaktadırlar. Osmanlı döneminde, şehir surları hemen hemen aynı kalmakla birlikte, İslam kültürünün ana elemanı olan “Cami”leri kent dokusunda ön plana çıkmaktadır. Buna ilaveten, kamu alanları ticaret alanlarını dönüştürülmüş, Hipodrome “At Meydanı”na dönüşmüş, Mese caddesi Divan yolu olarak korunmuş, yeni saray yapıları, külliyeler, limanlar, ve yeni mahalleler (komşuluk üniteleri) oluşturulmuştur. Modern dönemde ise, yeni planlama ve uygulama çalışmaları doğrultusunda, daha önceki dönemlerde inşa edilmiş olan bileşenlerin bazı bölümleri yıkılmış veya tamamen yok edilmişlerdir. İnşa edilen geniş bulvarlar, açık alanlar, kültür ve yönetim yapılarının yanı sıra, yeni tanımlanmış fonksiyon bölgeleri de oluşturulmuştur.

Karşılaştırmalı olarak analiz edildiklerinde, bazı kent bileşenlerinin her dönemde varlıklarını korudukları görülmektedir. Şehir surları, saraylar, yönetim yapıları, su kemerleri, anıtsal yapılar, meydanlar/kamusal alanlar, depolar ve dini yapılar gibi (Tablo 1). Her toplum bir önceki dönemden kalan kalıntıların üzerine yerleşse bile, bu yapıların bir çoğunun bugün bile varlığını korumakta olduğu görülmektedir. Ancak, İstanbul'un genel morfolojik yapısı üzerinde köklü (radikal) bir takım değişimlerin olduğu izlenmektedir. Roma kültüründen oldukça zıt bir anlayış ile biçimlenen Osmanlı'nın kent yapısı, aynı mimari yapılarında da olduğu gibi; sessiz ve sakin yaşam biçimi ve daracık sokak dokusu ve çıkmaz sokakları ile tanımlayacağımız, kültür farklarını yansıttığını göstermektedir.

Ard arda gelen tarihsel dönemlerdeki önemleri kadar, bu kent öğelerinin, daha sonraki dönemlerinin, öğretici, aydınlatıcı ve bilgi verici işaretler olacağı aşikardır. Bu kapsamda İstanbul, farklı dönemleri yansıtan önemli bir morfolojik mozaik sunmaktadır. Son söz olarak İstanbul'u; tarihin ve kültürün bir çok katmanlarının yer aldığı coğrafik ve topolojik özellikler sunan ve günümüzün metropolü olma özelliğini de yansıtan yapısı ile ÇOK KATMANLI KENT (PALIMPSEST CITY) olarak adlandırabiliriz.

Tablo 1: İstanbulun farklı tarihsel dönemleri boyunca yer alan şehir bileşenlerinin karşılaştırmalı değerlendirilmesi (kaynak: Kubat., Kürkcüoğlu (2014)).

	YUNAN	ROMA	OSMANLI	MODERN
Şehir Surları				
Via Egnatia				
Mese Caddesi				
Divan Yolu				
Akropol				
Agora				
Hipodrom				
Dikilitaşlar				
Saraylar				
Kiliseler				
Tapınaklar				
Limanlar				
Su Kemerleri				
Hamamlar				
Gymnasium				
İdari Merkez				
Nekropol				
Golden Gate				
Forumlar				
Anıtlar				
Kamusal Alan				
Antrepolar				
Camiiler				
Medrese				
Ticari Merkez				
At Meydanı				

Kaynaklar

Basset, S. (2004). *The urban image of late antique Constantinople*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bilsel Cana, Pinon Pierre (2010). İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyetin Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1930-1951), Suna - İnan Kırac Vakfı İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul

Çelik, Z. (1993). *The remaking of Istanbul: portrait of an Ottoman city in the nineteenth century*. Berkeley: University of California Press.

Goodwin, G. (1971). *A history of Ottoman Architecture*, (Thames & Hudson, London).

Eyice, S. (1968). İstanbul, İslam Ansiklopedisi (Encyclopaedia of Islam), Türkiye Diyanet Vakfı, Lieden,5, 1214-89.

Kuban, D. (1970). İstanbul'un tarihi yapısı (Historical Structure of Istanbul), *Mimarlık* 5, 26-48.

- Kuban, D. (1996). *İstanbul, bir kent tarihi: Bizantion, Konstantinopolis*. İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Kubat, A. S. (1999). The morphological history of Istanbul, *Urban Morphology: Journal of the International Seminar on Urban Form* 1, 28-41.
- Kubat, A.S. & Asami, Y. (2001). Characterization of the street networks in the traditional Turkish urban form: comparative analyses for Eyüp, Fener, Balat, Zeyrek, Ayvansaray and Galata districts', in Peponis, J. and Wineman, J. (eds) *Proceedings of the Third International Symposium on Space Syntax* (Georgia Institute of Technology, Atlanta, Georgia) 36, 1-15.
- Kubat A. S., Asami Y. & Istek, C. (2004) *Application of GIS to network analysis: characterization of traditional Turkish urban street networks*, Islamic Area Studies with Geographical Information Systems - New Horizons in Islamic Studies: (Ed: Okabe Atsuyuki), 187-207, printed by Routledge Curzon, NY & London
- Kubat A. S., Asami Y., Kitagawa, K. & Iida, S. (2004). *A three dimensional analysis of the street network in Istanbul: an extension of Space Syntax using GIS*, Islamic Area Studies with Geographical Information Systems - New Horizons in Islamic Studies: (Ed: Okabe Atsuyuki), 207 - 221, printed by RoutledgeCurzon, NY & London.
- Kubat, A. S. (2010). The study of urban form in Turkey, *Urban Morphology: Journal of the International Seminar on Urban Form* 1, 31-48.
- Kubat A.S. & Kürkçüoğlu E. (2014). Morphological Evolution of Urban Form Components In the Historical Peninsula of Istanbul, *Proceedings book* (Ed: V. Oliveria), ISUF-21st International Seminar on Urban Form, Porto, Portugal.
- Müller-Wiener, W. (2002). *İstanbul'un tarihsel topografyası: 17. yüzyıl başlarına kadar Bizantion- Konstantinopolis-İstanbul*. YKY, İstanbul.
- Yenen, Z. (1992). Social and religious influences on the form of early Turkish cities of the Ottoman period, *Journal of Architectural and Planning Research* 9, 301-14.
- Yerasimos, S. & Pinon, P. (1993). Releves après incendie et plans d'assurances: les precurseurs du Cadastre Stambouliote, *Journal of the Islamic Environmental Design Research Centre*, 13/14, 112-29.
- Yetişkin Kubilay, A. (2010). *Maps of Istanbul (İstanbul haritaları): 1422-1922*. Denizler Kitabevi, İstanbul.